

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 338.43.02

О. Л. ПОПОВА,
*доктор економічних наук,
головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"*
(Київ)

ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО І СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ В СУЧАСНІЙ АГРАРНІЙ ПОЛІТИЦІ *

Обґрунтовано незмінність ролі сільського господарства для суспільного і сільського розвитку за деаграризації — скорочення його частки у випуску продукції та зайнятості населення. Розкрито різновекторність аграрного і сільського розвитку в Україні, обґрунтовано напрями їх гармонізації з урахуванням досвіду Спільної аграрної політики ЄС.

Ключові слова: сільське господарство, деаграризація, сільський розвиток, гармонізація, різновекторність розвитку, деруралізація, сільське населення.

O. L. POPOVA,
*Doctor of Econ. Sci.,
Principal Sci. Researcher, Department of Economy and Policy of Agrarian Transformations,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine*
(Kyiv)

FOUNDATIONS OF A HARMONIZATION OF THE AGRARIAN AND RURAL DEVELOPMENT IN THE MODERN AGRARIAN POLICY

The invariability of the role of agriculture for the social and rural developments under the de-agriculturalization that is a decrease of agriculture's part in the production and in the employment of the population is substantiated. The difference in the vectors of the agrarian and rural developments in Ukraine is clarified, and the directions of their harmonization with regard for the experience of the Common Agricultural Policy of the EC are indicated.

Keywords: agriculture, de-agriculturalization, rural development, harmonization, difference in the development vectors, de-ruralization, rural population.

Просування процесу деаграризації економік країн — зменшення частки сільського господарства у валовому випуску продукції та зайнятості населення — актуалізує питання про роль цієї галузі як для сільського, так і для загальносуспільного розвитку.

Деаграризація ** є об'єктивним процесом, результатом істотних структурних змін у розвитку національних економік. І це більшою чи меншою мірою спосте-

Попова Ольга Леонтіївна (Popova Ol'ga Leontiivna) — e-mail: olgpo@mail.ru.

* Публікацію підготовлено на виконання НДР "Формування державної політики сільського розвитку на основі адаптаційного потенціалу громад" (№ держреєстрації 0112U002418).

** Термін "деаграризація" походить від латинського слова "ager" (поле, земля) і приставки "de" (відокремитися від чогось). У прямому розумінні він означає "відокремлення від землі". Дослівно йдеться про перехід зайнятих із сільського господарства до інших галузей.

рігається у більшості країн: у розвинутих країнах частка доданої вартості сільськогосподарства у ВВП скоротилася до 1–2%, а у пострадянських країнах – до 4–10%. Наша держава демонструє найвищу серед наведених країн частку доданої вартості сільськогосподарства – 10%, що відповідає рівню Китаю (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка показників розвитку сільськогосподарства по країнах *

Країни	Частка доданої вартості сільськогосподарства (% ВВП)		Індекс виробництва продукції (2010–2012 рр. до 2004–2006 рр.)		Індекс доданої вартості сільськогосподарства у розрахунку на 1 працівника (2012 р. до 1992 р.)	Індекс виходу зерна з 1 га зібраної площі (2012 р. до 1992 р.)
	1990 р.	2013 р.	рослинництва	тваринництва		
Україна.....	26	10	134,7	98,5	203,1	111,8
Франція.....	4	2	97,0	99,7	243,6	116,0
Німеччина....	1	1	95,2	109,4	224,6	129,3
Угорщина.....	15	4	76,6	91,1	244,6	100,4
Латвія.....	22	4	118,4	121,1	202,4	226,7
Польща.....	8	4	102,7	105,8	185,0	149,5
Беларусь.....	24	9	107,3	134,6	278,6	127,2
РФ.....	17	4	97,5	120,4	141,1	106,6
США.....	2	1	100,5	106,6	244,3	110,5
Китай.....	27	10	125,6	120,4	200,9	133,8

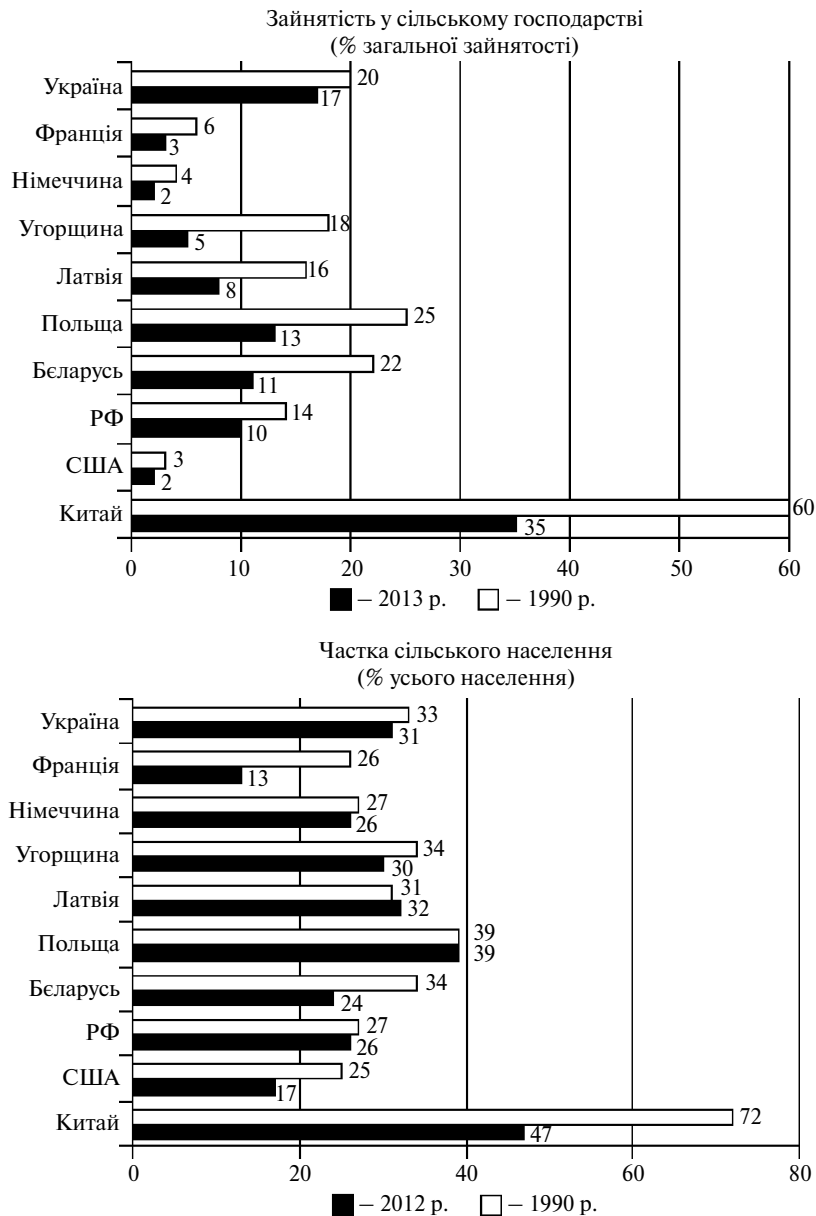
* Розраховано автором за даними: The World Bank. Data. Indicators. Agricultural&Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator>.

Як правило, деаграризація не супроводжується скороченням масштабів ведення сільськогосподарства. У більшості країн обсяги виробництва продукції рослинництва і тваринництва дещо зростали або були стабільними. Водночас випереджаючими темпами підвищувалися продуктивність праці та інтенсивність використання оброблюваних земель. При цьому збільшення масштабів виробництва продукції супроводжувалося скороченням зайнятих у галузі та площі земель в обробітку. Значна диференціація країн за продуктивністю праці у сільському господарстві – у 20–100 разів (найвищий рівень спостерігається у Франції (68,1 тис. дол. доданої вартості у розрахунку на 1 працівника у 2012 р.), низький – в Україні (відповідно, 3,6 тис. дол.), найнижчий – у Китаї (0,7 тис. дол.)) – зумовлює істотну різницю між ними за рівнем зайнятості у цій галузі.

Зайнятість у сільському господарстві скоротилася до 2–3% загальної чисельності зайнятих у розвинутих країнах і до 8–17% – у пострадянських країнах (рис. 1). Очевидно, що зайнятість у вітчизняному аграрному секторі на рівні 17% загальної зайнятості є досить високою порівняно з розвинутими країнами і скорочуватиметься не тільки в результаті техніко-технологічної модернізації та міжсекторального перерозподілу на користь промисловості та сфери послуг, але й за рахунок зменшення чисельності осіб, вимушено зайнятих сьогодні у господарствах населення (тут нині обліковується майже 80% працівників галузі).

Проте темпи скорочення у сфері зайнятості є вищими від темпів зменшення площі сільськогосподарських угідь та їх частки в земельному фонді країн

(табл. 2). При цьому слід зазначити, що збільшення навантаження сільськогосподарських угідь на працівників галузі непрямо корелює з підвищенням продуктивності праці. Так, в Україні навантаження орних земель на 1 працівника є більшим, ніж у Польщі (майже у 3 рази), і однаковим з Беларуссю, тоді як продуктивність праці – нижчою. Це більшою мірою є наслідком деформованої структури аграрного виробництва (істотного переважання рослинництва над тваринництвом, обмеженого набору вирощуваних сільськогосподарських культур тощо). Привертає увагу вагоме варіювання по країнах кількості працівників сільського господарства у розрахунку на 1000 га сільськогосподарських угідь – від 13 у США до 574 у Китаї, при 126 в Україні.

Рис. 1. Тенденції скорочення по країнах частки зайнятих у сільському господарстві та частки сільського населення

Побудовано автором за: The World Bank. Data. Indicators. Agricultural&Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator>.

Таблиця 2

**Частка сільськогосподарського сектору в загальній площі країн
і навантаження землі на працівників сільського господарства ***

Країни	Землі сільськогосподарського призначення (% загальної площі країн)		Припадає на 1 працівника у сільському господарстві (га)		Кількість працівників у розрахунку на 1000 га сільськогосподарських угідь
	1990 р.	2011 р.	сільськогосподарських угідь	орних земель	
Україна.....	72,4	71,3	7,9	6,2	126
Франція.....	55,8	53,1	22,4	14,0	45
Німеччина.....	51,6	48,0	12,9	9,1	77
Угорщина.....	72,0	59,0	6,9	5,5	145
Латвія.....	40,7	29,2	8,9	5,7	112
Польща.....	61,7	48,6	2,8	2,2	351
Беларусь.....	46,3	43,7	10,5	6,5	96
РФ.....	13,5	13,1	18,8	10,6	53
США.....	46,6	45,0	76,2	30,7	13
Китай.....	54,2	55,7	1,7	0,4	574

* Розраховано автором за даними: The World Bank. Data. Indicators. Agricultural&Rural Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org/indicator>; FAO Statistical Yearbook 2013. World food and agriculture. – Rome, 2013. – Р. 23–25, 35–37 (дані про площу сільськогосподарських угідь – за 2009 р., а про працівників аграрного сектору – за 2010 р.).

Очевидно, що досить стрімка деаграризація не призводить до такої самої деруралізації* – зменшення частки сільського населення. Деаграризація може сприяти процесу деруралізації, але не обов’язково: якщо особи, вивільнені із сільського господарства, переходять до несільськогосподарських сфер зайнятості у селі та в навколишніх містах, але продовжують проживати у селах, то деруралізація не посилюється. За повсюдного скорочення аграрної зайнятості, лише в окремих країнах (Франції, Беларусі, США) спостерігається зменшення чисельності сільського населення, а в інших (Німеччині, Латвії, Польщі, РФ) його чисельність стабілізувалася (див. рис. 1). Отже, люди обирають село як місце проживання на природі з особливим укладом життєдіяльності. В цілому у світі сільське населення становить 47% його загальної чисельності, тоді як аграрне – лише близько 25%. В Європі відповідні показники сягають 27% і 6% [2, с. 22, 24]. І хоча очевидно, що профіль сільської зайнятості змінився на переважно несільськогосподарський, все ж життєдіяльність і облік сучасних сіл визначаються аграрним виробництвом, сільськими пейзажами та об’єктами культурної спадщини.

Таким чином, за деаграризації *не знижується роль сільського господарства та аграріїв для розвитку як суспільства в цілому, так і села зокрема* [3, с. 455–464]. Це зумовлено життєзабезпечуючою роллю сільського господарства (воно виробляє насущні товари й послуги), мультиплікативною (воно є первинною ланкою продовольчого ланцюга і дає можливість розвиватись іншим галузям економіки) і багатофункціональною (крім матеріальних благ, воно продукує також дуже важливі послуги нематеріального характеру – забезпечення продовольчої безпеки,

* Не можна, як це часто роблять, ототожнювати поняття “деаграризація” і “деруралізація”. Причиною такого ототожнення може бути те, що у словниках переклад англійською мовою терміна “деаграризація” подається як “de-ruralization”, а це не відповідає його змісту. Але останнім часом в англійських працях з економічної тематики термін “de-agriculturalization” набуває поширення [1].

охорону культурного ландшафту). І тому жодна держава не відмовляється від національного сільського господарства навіть за найсприятливішого становища на зовнішніх ринках продовольства, а навпаки — усіма можливими способами опікується ним у загальносуспільних інтересах.

За деаграризації сільської місцевості (скорочення частки агросектору в економіці сільських районів, у доходах і зайнятості сільського населення) не зменшується соціально-екологічна роль сільського господарства, і насамперед — як "генератора" середовища життєдіяльності сільського населення. У більшості країн сільськогосподарською діяльністю охоплено близько половини їх загальної площі, а в Україні — відповідно, понад 70% (див. табл. 2). Отже, агроландшафти (з полями, тваринницькими фермами та іншими об'єктами виробничої інфраструктури, з агротехнологічними процесами, що проводяться на цих полях і фермах) є середовищем проживання сільських жителів.

Залишаючись системоутворюючою галуззю в сільській місцевості, сільське господарство повинне більшою або меншою мірою реалізувати економічні, соціальні та екологічні цілі сільського розвитку. Основою і сільського господарства, і сільського розвитку є населення, господарство, територія: людський потенціал галузі виступає вагомою частиною сільських громад, аграрне виробництво — відповідно, сільської економіки, а агроландшафти — переважаючим елементом облаштування сільської території. З огляду на це, цілі підсистем "сільське господарство" і "сільський розвиток" є компліментарними (взаємодоповнюючими) (рис. 2). Зв'язаність цих підсистем характеризується такими ознаками:

- функціональною (підсистеми забезпечують реалізацію спільних цілей);
- організаційною (підсистеми повинні перебувати в логічному сполученні);
- ресурсною (підсистеми функціонують за рахунок тих самих ресурсів).

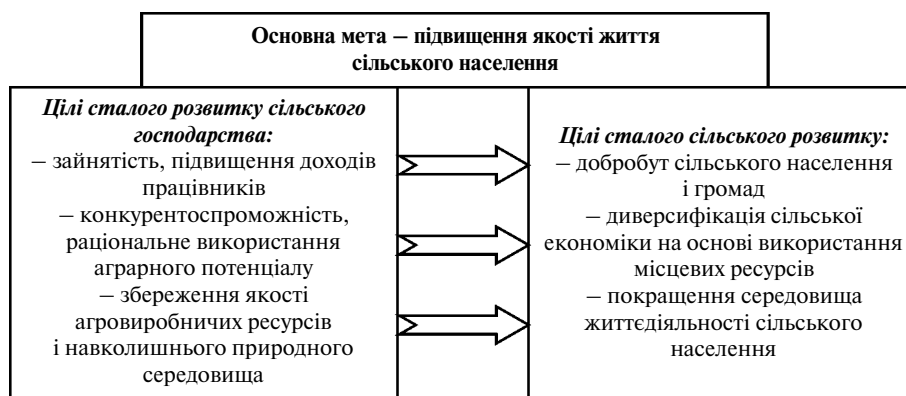

Рис. 2. Функціональний зв'язок сільського господарства і сільського розвитку

Побудовано автором.

Взаємозв'язок сільського господарства і сільського розвитку вимагає узгодженого управління ними. Без координації відповідних процесів важко досягти їх спільного прогресу. З огляду на різницю в інтересах господарюючих суб'єктів галузі, а також сільських жителів та їхніх громад, це — складне завдання. Зокрема, економічний інтерес сільськогосподарських виробників полягає у максимізації прибутку від сільськогосподарської діяльності за рахунок надмірної експлуатації природних і виробничих ресурсів, концентрації земельних ресурсів (для

забезпечення ефекту масштабу), інтенсифікації, хімізації тощо. Як правило, ці процеси обмежують доступ сільських жителів до місцевих ресурсів як до об'єктів прикладання праці та отримання доходів, звужують можливості для просторового розміщення сільської інфраструктури, погіршують середовище проживання.

У світовій практиці відомі ситуації доведення до крайності суперечності між аграрним і сільським розвитком. Так, у Бразилії мільйони селян було зігнано із земель внаслідок латифундизації з монокультурним, експортоорієнтованим сільськогосподарським виробництвом. 2% землевласників стали контролювати майже половину земель, придатних для вирощування сільськогосподарських культур, а велика кількість (майже 4,5 млн.) безземельних сімей змушені активно боротися за доступ до землі та соціальну справедливість.

В Україні з поширенням агрохолдингізації сільського господарства і витісненням працівників (про що йтиметься) дедалі очевидніше посилюється соціальна напруженість у селах, прискорюються негативні процеси обезлюднення і зникнення сіл. Доцільно врахувати чужі уроки і не доводити ситуацію з сільськими проблемами до крайності.

У контексті очевидних взаємозв'язку і взаємовпливу сільського господарства і сільського розвитку важливо забезпечувати їх гармонізацію за допомогою відповідної аграрної політики і механізмів її реалізації. Гармонізація (від німецького *Harmonisierung* і від грецького *harmonikos* – злагоджений, сумірний) економічних процесів трактується як взаємне узгодження, координація та уніфікація, як зведення цих процесів до єдиної системи [4, с. 257]. Отже, основною засадою гармонізації аграрного і сільського розвитку є *взаємне узгодження процесів розвитку* за допомогою спільної політики і відповідних механізмів.

Цільовий підхід до гармонізації аграрного і сільського розвитку, до інтеграції галузевої практики у процеси сільського розвитку вже тривалий час реалізується у міжнародній (в тому числі європейській) політиці. В основоположних міжнародних документах сільське господарство розглядається в поєднанні з сільським розвитком. У Порядку денному на XXI століття, схваленому на Конференції ООН у 1992 р., окремий розділ стосується “Сприяння сталому розвитку сільського господарства та сільському розвитку”. Основними засадами сучасної Спільної аграрної політики (САП) ЄС, поряд з суто галузевими орієнтирами (зокрема, забезпеченням конкурентоспроможності), визнаються багатофункціональність сільського господарства і те, що аграрний сектор має служити облаштуванню сільських територій та добробуту сільських громад, а також розвиватися в інтересах суспільства. Суб'єкти сільськогосподарської діяльності, серед інших суб'єктів діяльності на селі, визначені найкращими менеджерами сільської місцевості, їм відводиться домінуюча роль у реалізації екологічних завдань.

Визначальною на шляху дійової інтеграції аграрної стратегії у більш широкий контекст сільського розвитку стала реформа САП ЄС у 1999 р., згідно з якою ця політика діє за двома напрямками:

- ринкова політика (“first-pillar support”, тобто “перший стовп”, опора);
- розвиток сільських районів (“second-pillar support”, тобто “другий стовп”, опора).

Створені та діють (з 2007 р.) два фонди: Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (EAGF) – для фінансування ринкових заходів; Євро-

пейський сільськогосподарський фонд сільського розвитку (EAFRD) – для фінансування різноманітних програм розвитку села.

Відповідно до проведеної реформи трансформується механізм реалізації аграрної політики – з тим, щоб гармонізувати суто галузевий розвиток з сільським розвитком. Гармонізація проявляється в тому, що заходи ринкової підтримки повинні реалізуватись "у пакеті", тобто паралельно з економічними завданнями необхідно вирішувати також соціально-екологічні (як суто галузевого характеру, так і сільського розвитку), забезпечуючи тим самим синергетичний ефект.

Основні елементи механізмів гармонізації аграрного і сільського розвитку у рамках САП ЄС є такими:

– *застосування схеми "модуляція"* (modulation) – перерозподіл коштів на користь сільського розвитку ("другої опори" САП) за рахунок скорочення коштів ринкової підтримки ("першої опори" САП) (кошти передбачено використовувати для посилення програм у сферах боротьби зі змінами клімату, розвитку відновлюваних джерел енергії, управління водними ресурсами і захисту біорізноманіття);

– *перехід до фіксованих субсидій на земельну площу*, які є підтримкою доходів фермерів, а не платежами за обсяги виробництва продукції (одержання прямих платежів пов'язується з виконанням зобов'язань щодо визначених стандартів господарювання – схема "взаємна узгодженість" (cross-compliance) або "екозумовленість" (дотримання мінімальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, охорони здоров'я людей, тварин і рослин, ведення належної сільськогосподарської практики, якості вироблюваної продукції));

– *поширення агроекологічних схем* (agri-environment schemes) – платежі (введені з 1992 р. і налічують понад 200 схем) компенсують втрату доходів фермерів через реалізацію екологічнобезпечних методів і дій, що підтримують сільську місцевість у сприятливому для проживання стані (виплати за агроекологічними договорами становлять 27%, поряд з 26% за програмами підтримання адаптації та розвитку села);

– *підтримка за програмою Лідер⁺ (Leader⁺) нових форм самоорганізації сільських громад* для забезпечення ними власної життєдіяльності (створення місцевих дійових груп, розроблення і впровадження локальних проектів аграрного і сільського розвитку).

У рамках САП ЄС у новому програмному періоді 2014–2020 рр. з метою посилення гармонізації аграрного і сільського розвитку, крім подальшої реалізації розглянутих заходів і схем, особлива увага приділятиметься підтриманню забезпечення зайнятості селян, просуванню знань і впровадженню інноваційних технологій у сільському господарстві та сільському житті. З нових акцентів слід виокремити такі * :

– особливий режим підтримки малих форм господарювання (виділяється до 10% річного бюджету прямих платежів у країні) як соціально орієнтованих і екологічно сприятливих господарств (для них передбачено спрощений контроль, послаблені зобов'язання щодо екології та схеми "взаємної узгодженості", що, у

---

* Див.: Регламенти (ЄС): № 1305/2013 щодо підтримки розвитку сільських районів Європейським сільськогосподарським фондом сільського розвитку і скасування актів; № 1306/2013 щодо фінансування, управління та моніторингу Спільної аграрної політики і скасування актів; № 1307/2013 щодо встановлення правил прямих виплат фермерам за програмами підтримки у рамках Спільної аграрної політики та скасування актів.

свою чергу, сприятиме підвищенню конкурентоспроможності та розвитку малих форм господарювання, а отже – забезпечуватиме зайнятість);

– підтримання організації агропродовольчих ланцюгів за участю сільськогосподарських виробників (у тому числі переробки і реалізації виробленої ними сільськогосподарської продукції), що дозволить розширити можливості доступу малих форм до ринків, кращих цін і вищих доходів;

– обов'язковість схеми екологічно сприятливих (“зелених”) платежів (з 2015 р. з бюджетом до 30% національного обсягу прямих платежів у країні) (виплати за диверсифікацію культур, утримання постійних пасовищ і екологічних зон сприятимуть не тільки оптимальному використанню природних ресурсів (галузевий аспект), але й формуванню екологічного середовища проживання для сільського населення (територіальний аспект));

– розвиток місцевої інфраструктури та місцевих базових послуг у сільській місцевості (зокрема, забезпечення доступу до сучасних технологій отримання інформації та зв'язку), заохочення активного соціального включення місцевого населення у процеси економічного розвитку сільських районів.

Гармонізація аграрного і сільського розвитку є важливою як за суто галузевої моделі сільського розвитку (коли сільський розвиток значною мірою залежить від сільського господарства), так і за перерозподільної та територіальної моделей. За перерозподільної моделі сільського розвитку основна увага приділяється слабким, проблемним сільським районам (відсталим, гірським, депресивним тощо), при цьому збереження ведення сільського господарства у різних формах є дуже важливим. Підтримання соціально-економічного розвитку цих територій здійснюється (поряд із САП ЄС) у рамках регіональної та структурної політики (з Європейського фонду регіонального розвитку, Європейського соціального фонду, Фонду підтримки рибальства).

Українські реалії засвідчують різновекторну динаміку аграрного і сільського розвитку: у цілому сільськогосподарське виробництво зростає, а сільські жителі, їхні громади та село – занепадають. З одного боку, у корпоративному секторі аграрної економіки нарощуються обсяги виробництва продукції, забезпечується досить висока рентабельність, зростає продуктивність праці. З іншого боку, продовжує стрімко скорочуватися чисельність найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах (у 1990 р. їх було 4344,4 тис. осіб, а у 2013 р. – лише 661,4 тис. осіб *); при цьому заробітна плата становить 66–79% середнього рівня (2011–2013 рр.) за всіма видами економічної діяльності.

Істотна диференціація зайнятості у сільському господарстві спостерігається за формами господарювання. Якщо у сільськогосподарських підприємствах на 1000 га сільськогосподарських угідь працюють у середньому 35 осіб, у середніх і великих (які звітують за ф. 50-сг) – 29 осіб, то в агрохолдингах, які здійснюють монокультурне вирощування, як правило, лише рослинницької продукції, – 5–12 осіб. Обслуговування 1000 га сільськогосподарських угідь чотирма трактористами і водієм видається компаніями за досягнення у своєму прагненні забезпечити продуктивність праці на шкоду інтересам тисяч селян, які залишилися без роботи [5, с. 149]. Варто звернути увагу на те, що у *вітчизняних агрохолдингах на 1000 га сільськогосподарських угідь уже припадає значно менше працівників* (і це

* Праця України у 2013 році : стат. зб. – К. : ТОВ Видавництво “Консультант”, 2014. – С. 31.

не тільки сільського господарства, але й сфери переробки, логістики тощо — табл. 3), ніж у фермерських господарствах Франції та Німеччини (див. табл. 2). Агрохолдинги концентрують вагому частку сільськогосподарських угідь, а їх поширення з вузькою рослинницькою спеціалізацією означатиме подальше скорочення працівників у галузі та витіснення їх до господарств населення, де на кожні 1000 га цих угідь уже обліковуються як зайняті 150 осіб.

Таблиця 3

**Чисельність працівників і поголів'я худоби
у розрахунку на площу сільськогосподарських угідь в агрохолдингах у 2013 р.***

Назви агрохолдингів	Площа сільськогосподарських угідь (тис. га)	Чисельність працівників у розрахунку на 1000 га сільськогосподарських угідь (осіб)	Основне поголів'я худоби у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь (умовних голів)
ГК "Укрлендфармінг".....	654	...	1,06
ПАТ "Миронівський хлібопродукт".....	360	83	15,3**
ПАТ "Мрія Агрохолдинг".....	320	19	—
Агропромхолдинг "Астарта-Київ"	245	57	0,13
HarvEast Holding.....	197	22	0,09
ЗАТ "Індустріальна молочна компанія".....	136,7	26	0,06
Agro Generation.....	120	12	—
ГК "Приват-Агрохолдинг".....	116	...	0,03
ТОВ СП "Нібулон".....	81	59	0,07
Agrokultura AB.....	68	13	0,00
ТОВ "Трайгон Фармінг Харків".....	48	5	—

* Розраховано автором за даними [5, с. 12, 14, 18, 61, 102, 118, 122, 124, 134, 149, 152], за відсутності офіційних даних по агрохолдингах.

** Головний напрям виробництва компанії — промислове виробництво курятини.

У сільського населення залишається дедалі менше шансів належним чином влаштувати свою життєдіяльність за місцем проживання на селі: тут обмежена сфера зайнятості та відсутнє підтримання розвитку несільськогосподарського малого бізнесу, погіршений доступ до базових благ і послуг, дедалі глибше деградує сільська інфраструктура тощо. У підсумку мають місце масштабна трудова міграція з глибокими соціальними наслідками, скорочення сільського населення (за останні 24 роки — на 2,9 млн. осіб), обезлюднення сіл. За 2006–2013 рр. з обліку знято 204 сільських населених пункти (щороку в середньому по 25), а на 1 січня 2014 р. ще у 369 селах не було населення*.

Загрозливими для національного аграрного і сільського розвитку є ряд екологічно неблагополучних тенденцій у сьогоднішній діяльності сільськогосподарських підприємств: деформація структури валової продукції сільського господарства (у 2013 р. рослинництво становило 70%, а тваринництво — 30%); відмова від тваринництва (згідно з офіційною звітністю за ф. 50-ст, 56% підприємств його не ведуть); масштабне поширення монокультури (найприбутковіші культури — пшениця, кукурудза, соняшник, ріпак — займають у посівах до 80% площі) тощо.

* Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України станом на 01.01.2014. Експрес-випуск. № 258/0/05.5вн-14. Державна служба статистики України. 15.07.2014.

Таке інтенсивне і агресивне господарювання на землях, орендованих у селян, призводить до втоми і виснаження ґрунтів, але економічна відповідальність орендарів перед орендодавцями за погіршення якісних параметрів ґрунту відсутня. Масове недотримання господарюючими суб'єктами правил складування і утилізації відходів тваринництва, внесення добрив, розпилення агрохімікатів погіршує середовище проживання на селі.

Безперечно, не можна всю повноту відповідальності за негативні тенденції у сільському розвитку покласти виключно на сільське господарство. Але очевидно, що ступінь соціально-екологічної відповідальності корпоративного сектору має бути вищим. Чому увагу акцентовано на корпоративному сегменті сільського господарства? Тому, що саме середні та великі господарства, маючи вагомий агровиробничий потенціал, повинні більшою мірою гармонізувати свою діяльність і нинішнє економічне зростання із соціально-екологічними процесами у селах, формувати сприятливе соціетальне * середовище своєї діяльності.

На нашу думку, участь агрохолдингів переважно у розбудові окремих об'єктів соціальної інфраструктури села, яку вони позиціюють як соціальну відповідальність агробізнесу, є надто малою компенсацією для великої когорти селян, яких вони залишили без роботи і засобів до існування. Агрохолдинги привласнюють екологічну ренту, завдаючи селянам шкоди через забруднення повітря і водних джерел, не компенсуючи їм збитків за погіршення якості орендованих земель тощо.

Важливими *напрямами гармонізації національного аграрного виробництва і сільського розвитку*, на які доцільно орієнтувати сільськогосподарські підприємства і реалізацію яких необхідно підтримувати з боку держави, є:

- забезпечення працевлаштування сільських жителів у сільськогосподарському виробництві за рахунок розвитку тваринництва та інших трудомістких галузей (зокрема, хмелярства, льонарства);
- сприяння розвитку несільськогосподарського малого бізнесу на селі;
- інвестування у професійне навчання сільської молоді, з подальшим працевлаштуванням у своїх підприємствах, а також в інших сферах діяльності на селі;
- гарантування працівникам заробітної плати, не нижчої від середнього рівня за всіма видами економічної діяльності;
- формування агропродовольчих ланцюгів з інтеграцією в них малих форм господарювання;
- оптимізація агроландшафтів за рахунок консервації частини активно оброблюваних угідь і розширення у них природних елементів;
- охорона навколишнього природного середовища (в тому числі середовища проживання сільського населення).

Наведений перелік напрямів гармонізації не є вичерпним, і для кожного з них мають бути розроблені конкретний інструментарій реалізації, а також підйоми стимулювання і покарання господарюючих суб'єктів (це є предметом окремої статті). Пропоновані інструменти ув'язування аграрного і сільського розвитку є різними – такими, як, наприклад, включення до договорів оренди економічної відповідальності орендарів за збереження у процесі використання якісних параметрів земель, орендованих у селян (рівня родючості, вмісту основних поживних речовин), з виплатою компенсації за їх погіршення; обов'язкова реєстрація

* Від латинського *societas* – спільність (включає цінності, норми, культуру організації спільного життя).

сільськогосподарських підприємств за місцем розташування оброблюваних ними угідь, що дозволить направляти платежі до сільського бюджету, тощо. В урядових і наукових колах, у пресі вже певний час обговорюється необхідність законодавчого введення місцевого збору з 1 га за користування земельними ділянками (на рівні 0,3–1% грошової оцінки землі залежно від розмірів суб'єктів господарювання [6, с. 20]) і направлення цих коштів на розвиток сільських громад. Сільським громадам та їх органам місцевого самоврядування доцільно було б мати дійові інструменти впливу на господарюючих суб'єктів для захисту інтересів членів громад і формувати взаємовигідне соціальне партнерство для забезпечення сільського розвитку. З цією метою необхідно посилити роль територіальних громад в управлінні земельними ресурсами у межах своєї господарської території — насамперед, законодавчо закріпити їх повноваження щодо розпорядження землею й за межами населених пунктів, поширити практику укладання соціальних договорів тощо.

При цьому важливо відшукувати інструменти гармонізації аграрного і сільського розвитку з подвійним ефектом — наприклад, унормувати обов'язкове утримання сільськогосподарськими підприємствами, які займаються рослинництвом, 0,5 умовної голови худоби у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь (з доведенням у майбутньому до 1 умовної голови). Запровадження цієї норми матиме як соціальний ефект — підвищення зайнятості за рахунок трудомісткого тваринництва, так і екологічний — додаткове поповнення поживних речовин у ґрунті за рахунок внесення органічних добрив. Сьогодні у сільськогосподарських підприємствах на 1 га сільськогосподарських угідь припадає в середньому 0,26 умовної голови. У великих агрохолдингах, які, як правило, віддають очевидну перевагу рослинницькій спеціалізації, поголів'я худоби у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь знаходиться майже на нульових позначках. Навіть ті компанії, які за назвою позиціюють себе як підприємства тваринницького спрямування (наприклад, ЗАТ "Індустріальна молочна компанія"), стрімко наростивши земельний банк, не поспішають нарощувати поголів'я худоби (див. табл. 3). Тому доцільно закріпити адміністративно-економічну відповідальність господарюючих суб'єктів (зокрема, штраф, позбавлення права участі у програмах державної підтримки аграрного сектору) за недотримання норми наявності поголів'я худоби.

У національній аграрній політиці на новий період декларується, що прогрес аграрного сектору економіки має зумовлювати адекватні позитивні зрушення у сільському розвитку, і насамперед — покращення якості (зайнятості, доходів, інфраструктури, екології тощо) життя сільського населення. Так, у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року серед семи стратегічних цілей передбачено сприяння розвитку сільських населених пунктів і формування середнього класу на селі. В Угоді про асоціацію між Україною та ЄС виокремлено підрозділ "Сільське господарство і розвиток сільських територій", і це означає, що Україна повинна імплементувати у національну політику і практику засади європейської аграрної політики.

Але для проходження цим шляхом у державі необхідно сформувати політико-економічний контекст, у якому гармонізація аграрного і сільського розвитку стане пріоритетом. При управлінні використанням ресурсів села варто відійти від суто галузевого спрямування і перейти до виваженої міжсекторної координації та узгодження, маючи на увазі вивіреним шлях реалізації завдань розвитку сільського господарства і села — "у пакеті".

Список використаної літератури

1. Üngör M. De-agriculturalization as a result of productivity growth in agriculture // *Economics Letters*. – Vol. 119. – Issue 2. – May 2013. – P. 141–145.
2. FAO Statistical Yearbook 2013. World food and agriculture. – Rome, 2013. – 287 p.
3. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – У 2 т. – Соціальні ресурси сільських територій. – Т. 2. – К. : Ін-т екон. НАН України, 2003. – 466 с.
4. Економічна енциклопедія. – У 3 т. – Т. 1. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2000. – 863 с.
5. *The Ukrainian Farmer* : додаток “Рейтинг аграрних підприємств України”, квітень 2014. – 174 с.
6. Андрійчук В.Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній // *Економіка АПК*. – 2014. – № 2. – С. 5–21.

References

1. Üngör M. De-agriculturalization as a result of productivity growth in agriculture. *Economics Letters*, Vol. 119, Issue 2, May 2013, pp. 141–145.
2. FAO Statistical Yearbook 2013. World Food and Agriculture. Rome, 2013.
3. *Sil's'kyi Sektor Ukrainy na Rubezhi Tysyacholit', u 2 t.; Sotsial'ni Resursy Sil's'kykh Terytorii, t. 2* [Ukraine's Agrarian Sector on the Border of Millennia, in 2 vols.; Social Resources of Rural Territories, Vol. 2]. Kyiv, Institute of Economy of NASU, 2003 [in Ukrainian].
4. *Ekonomichna Entsyklopediya, u 3 t., t. 1* [Economic Encyclopedia, in 3 vols., Vol. 1]. Kyiv, Akademiya, 2000 [in Ukrainian].
5. *The Ukrainian Farmer, dodatok "Reityng Agrarnykh Pidpnyemstv Ukrainy"* [The Ukrainian Farmer, supplement "Rating of Ukraine's Agrarian Enterprises"]. April 2014 [in Ukrainian].
6. Andriichuk V.G. *Problemni aspekty regulyuvannya funktsionuvannya agro-promyslovykh kompanii* [Problematic aspects of the regulation of the functioning of agriindustrial companies]. *Ekonomika APK – Economy of AIC*, 2014, No. 2, pp. 5–21 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26 серпня 2014 р.